

Jelige: Holdtölte

Etnográfiai leírás vagy szépirodalom?

**Az etnográfiai leírás mint modell Gyarmathy
Zsigmondné Hóry Etelka szépirodalmi műveiben**

*„Oh, te szobrász, festő, költő!
E mondást szívedre vedd:
Az legjobb, mi legközelebb van,
Abból alkossd művedet.”*

Longfellow

Bevezető

A 19. század közepétől kiemelt helyzetbe kerül a társadalmi és irodalmi gondolkodásban a nép, a parasztság, a régió, a lokalitás. Az irodalom kezd a nép felé fordulni, és azt kezdi traszcendens magasságokba emelni, a város ellenpontjaként meghatározni. Ez a gesztus idézi elő, hogy falu és város viszonyfogalmakként értelmeződjenek, a nagyváros a falu, a parasztság egy új ideológiai helyzetbe kerüljön és a város oppozíciójaként felértékelődjön. Ebben a szemléletben a falu lesz a homogén, tiszta, a várossal ellentétben, ahol az idegenség uralkodik, nagy az asszimiláció veszélye, és veszélybe kerül a nemzeti lét. A nemzeti értékek örévé ezért a vidék válik. A nép felé fordulásnak ez az egyik oka és ága, azonban meg kell említeni egy másik ágát is a népiességnek, mely felszámolja a falu és a város közötti éles szakadékot. Ennek az iránynak a képviselői a népit, a lokálist, a regionálist, a népiességet nem a modernség ellenében határozza meg, hanem a modern hajtóerejeként. Az új népiességnek ez a vonala tágabban kezdi felfogni a népet. Egyik vezéralakja, aki méltatlanul az irodalmi kánon szempontjából perifériára szorult, a kalotaszegi régió képviselője és reprezentálója: Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka. Munkássága kiemelkedően fontos mind néprajzi, mind irodalmi szempontból. Megmutatja a világnak Kalotaszegét, Kalotaszeg tárgykultúráját elsősorban a varrottas háziipar megteremtése által, és ugyanakkor irodalmi szempontból, regényeiben, elbeszéléseiben bemutatja, reprezentálja a kalotaszegi népi életet, életmódot, szokásokat, a kalotaszegi ember jellemét.

Gyarmathy Zsigmondné Hóry Etelka műveivel és munkásságával egy előző kutatásban foglalkoztam, melynek az volt az alapvető kérdésfelvetése, hogy az irodalmi regionalizmus tárgykörébe, a változó népfelfogás folyamatába, az új népiességbe hogyan illeszthető be az író szépírói munkássága, akinek művei nem kerültek be az olvasói köztudatba, a néprajzi társadalmi aktivizmusa azonban annál inkább előtérbe került. Mai napig sokan ismerik mint a kalotaszegi

varrottas háziipar megteremtőjét, mint aki bemutatta a világnak Kalotaszeget és tárgyi értékeit, azonban sokak előtt nem ismert, hogy a szépirodalom számára is mit hagyott hátra.

Az író munkásságát éppen átmeneti helyzetéből kiindulva mindkét tudományterület – az irodalom és a néprajz – szempontjából érdemes megvizsgálni. Előző kutatásomban irodalmi szempontok érvényesítését és figyelembe vételét tűztem ki célul, így dolgozatomban központi kérdéseként, kérdésfelvetéseként azt fogalmaztam meg, hogy hogyan válik népszerűvé és időszerűvé az 1870-es évektől a regionális irodalom. És ezen belül, hogyan történhet meg az, hogy ezeknek a törekvéseknek a középpontjában egy nő álljon? Gyarmathy Etelka művei miben hoznak újat a 19. század első feléhez és közepéhez képest? Hogyan változik a parasztságról, a népről, a régióról, a dialektusról mint irodalmi nyelvről való felfogás, hogyan enyhül a falu és város, az elit és nép társadalmi kategóriája közötti ellentét? A fikatív népfogalom valóságossággá való alakítását kell megcéloznania a regionális irodalomnak, mely mentes attól a magas fokú elfogultságtól, mely a népet mitikus, misztikus magasságba emeli, és egyetlen, tiszta forrásnak tartja.¹ Meg kell próbálni közelebb hozni egymáshoz, és egy kicsit enyhíteni a nép és elit, a falu és város közötti oppozíciót. Gyarmathy Etelka milyen szerepet tölt be ezekben a kettősségekben, ebben a folyamatban, mely sokáig „a parasztot (és ez által nyilván a népköltészetet is) az elit nézőpontjából csakis kultúrán kívülként tudja látni és láttatni”² ? – ezekre a kérdésekre kerestem a választ az elemzések során.³ Ezt a kérdésfelvetést érdemes látnunk, ahhoz, hogy észlelhető legyen a szempontrendszer közötti különbség.

Mi, Gyarmathyné műveinek és munkásságának utólagos értelmezői hajlamosak vagyunk egy életművön belül élesen elkülöníteni irodalmi- és néprajzi jellegű tevékenységet, ahelyett, hogy kapcsolódási pontokat és összefüggéseket keresnénk. Ez a személet abban gyökerezik, hogy bár „a humán tudományok körében régóta hallani arról a kölcsönös kapcsolatról és dialógusról, amely két vizsgálódási területet, az antropológiát és az irodalomtudományt összeköti. Ennek ellenére úgy látszik, mintha e két terület szakemberei óvakodnának egymástól.”⁴ Érdemes lenne azonban figyelni arra, hogy a professzionalizáció előtti gyakorlata az tudományos írásnak a szépirodalommal való kapcsolat mentén olyan szövegeket hozott létre, melyekben a tudományosság háttérbe szorítása nélkül “fokozottan tetten érhető a kifejezés gazdagsága, az

¹ MILBACHER, 2000, 28.

² MILBACHER, 2000, 34.

³ Vö. PORTIK, 2011. Szakdolgozat. A továbbiakban hasznosítok néhány, a dolgozatban is megjelent adatot.

⁴ KISS, 2003, 431.

elbeszelt és elbeszélő hangok sokasága, az érvelés kreativitása, a nyelv iránti érzékenység, a műfaji rugalmasság.”⁵

Az eddigi kutatásokban mereven különvált az etnográfiai és az irodalomtörténeti nézőpont, mivel más-más szempontokat követett a két tudomány. Az irodalomtörténet az esztétikumképzést értékelte és követte, a néprajztudomány a népi mentalitás, életvilág leírását. Ebben fedezhető fel mozdulás a 20. század közepétől: a szociográfiai a népi életvilág esztétikai megjelenítésére tett kísérletet a 20. század elejétől, a mikrotörténet a regényre jellemző eseményben való megjelenítést próbálta meg. Ennek mentén az irodalomtörténet a népi életforma megjelenítését elismerte értéként, és az irodalmi folklorizmus terminológiáját vette igénybe. Az antropológia pedig bevonta vizsgálati körébe a szépirodalmat is.

Találkozunk tehát olyan művekkel, életművekkel, melyek egyértelműen a két tudományterület határán helyezkednek el. Hermann Antallal fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mi a jelentősége a szépirodalomban a regionális, néprajzi témának?⁶ Az életműben, Gyarmathy Zsigmondné szépirodalmi műveiben milyen jelentősége van a regionális, néprajzi témának? – fordíthatnánk le a kérdést konkrétan az életműre.

A kérdésfelvetés, amivel foglalkozni szeretnék ebben a dolgozatban úgy fogalmazható meg, hogy a szépirodalom nép- és régióábrázolásai milyen viszonyban állnak az etnográfiai leírásokkal. Erre a kérdésre az író szépiírói munkássága, témái adnak okot, akinek műveit a következőképpen jellemzik: „megkapó hűséggel festi a népszokásokat”⁷. Etnográfia és irodalom kapcsolata és kölcsönhatása nem újszerű tény, azonban meg kell vizsgálnunk – dolgozatomban erre teszek próbát –, hogy szépirodalmi művek, leírások értelmezhetőek-e etnográfiai leírásként, és milyen szempontok érvényesítése engedi meg ezt az azonosítást, ha egyáltalán megengedi. Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a kérdésfelvetéshez, képzeljük el, hogy Hóry Etelka szövegeinek nem az olvasói vagyunk, hanem a leírt események megfigyelői, képzeljük el, hogy olvasás folyamata résztvevő megfigyeléssé válik. Ebből a nézőponból talán könnyebb lesz a néprajz számára hasznosítható információkat kiszűrni.

⁵ HITES, 2003, 242.

⁶ Vö. HERRMANN, 1905, 115.

⁷ FÁYLNÉ-HENTALLER, 1889. 142.

Alapvető hipotézisem tehát az, hogy a néprajztudomány elemeit, az etnográfiai leírást mintául és alapul veszi az irodalmi régiórepresentáció, ugyanakkor túl is lép ezen: nem szemléltet, leír, értelmez, hanem „történété írja át a régiót, olvashatóvá tesz.”⁸ Úgy vélem, ez a beszédmód ad lehetőséget arra, hogy az etnográfiai leírást mint modellt vizsgáljuk Hóry Etelka szépirodalmi műveiben.

Gyarmathy Zsigmondné Hóry Etelka

Az író 1843. május 28-án született a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron. A falu református lelkészének, Hóry Farkasnak a lánya. 19 éves korában megy férjhez Gyarmathy Zsigmondhoz, a Bánffy grófok intézőjéhez. A köztudat és a szakirodalom Hóry Etelkát „Kalotaszeg nagyasszonyaként” ismeri és tartja számon irodalmi, de elsősorban néprajzi munkássága miatt. A varrottas házipart teremtette meg, élesztette újjá. „Összegyűjtötte a fellelhető mintákat. Rábeszélte a kalotaszegi asszonyokat a már-már elfelejtett varrásra [...] Gyarmathyné valóban könnyített valamit az iparosítatlan, rossz természeti adottságú falvak anyagi gondjain”⁹ Ezzel tette a világ előtt ismertté Kalotaszeget, nyitotta ki a régió kapuit. Pontosabban az indította el ezt a folyamatot, hogy az 1885-ös országos kiállításon berendezett egy kalotaszegi szobát. Kósa László is kiemeli ezt az eseményt: „1885-ben az akkor már országos hírnevű írónőt, kérték föl egy kalotaszegi szoba berendezésére.”¹⁰ Ez a pont meghatározó Kalotaszeg történetében, hiszen ekkor „kezd a nagy világ is tudomást venni Kalotaszegről és derék magyar népéről.”¹¹

Hóry Etelkának emellett a szépírói munkásságát kell kiemelni. A kalotaszegi népművészetet és tájat a 19. század utolsó felének népszerű írónőjeként írásaival is népszerűsítette. A kalotaszegi népelet általa vonult be a magyar irodalomba. Cikkei, riportjai, hangulatképei gyakran jelentek meg a *Kalotaszeg* (1890-1891) és a *Bánffyhunyad és vidéke* (1899-1900) című lapokban, amelyek főmunkatársa, támogatója volt.¹² Kortársai eképp jellemezték: „a Királyhágón innen, a mi szűkebb körünkben élő női Mikszáthunk ő.”¹³

⁸ T. SZABÓ, 2008, 75.

⁹ KÓSA, 1989, 139.

¹⁰ KÓSA, 1989, 139.

¹¹ GYARMATHY, 1891, 3.

¹² <http://www.erdelyigyopar.ro/1996--3/582-gyarmathy-zsigan-hory-etelka-1843-1910.html> [2012. 04. 19.]

¹³ PERSIÁN, 1911, 27.

Legismertebb regényei, elbeszéléskötetei: A havasok alján, Három leány története, Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából, Hegyek közül, beszélyek és apróságok, Akiknek nincsen szívük, A regényes feleség, Az ifju pap, Monostori Katinka.

Az író 1910-ben halt meg Bánffyhunyadi.

A kutatás kiindulópontja

A bevezetőben megfogalmazott kérdésfelvetés abból indult ki, hogy beszélhetünk-e hitelességről, vagy érdemes-e a hitelességet vizsgálni egy olyan író műveiben, aki egy adott régió ábrázolását tematizálja. A hitelesség kérdése egy egyszerű komparatív vizsgálattal kimutatható: egymás mellé kell helyezni két, hasonló tematikájú szövegrészletet. Itt érdemes beidézni Jókai Mór megállapításait, saját tapasztalatait az irodalom és néprajz kapcsolatára vonatkozóan. A szövegrészlet, úgy vélem nem állhat messze Gyarmathynétól sem: “Többször kérdezték tőlem, hogy a midőn olyan sokat összeírok, nincs-e titokban valami munkatársam? Igenis van. *Ez az eszmékben kifogyhatatlan munkatárs az ethnografia.* A legelső szárnypróbálgatásait a költői működésnek vezette nálam. A költő világában a népismeret ugyanaz, a mi az anyag világában a villamosság: az a világító, a mozdító, a közlő, megkötő, a gyújtó erő. Ez köti össze a földet az éggel, a fantáziát a valósággal. A költészet tábora azonban nem csupán azokból áll, a kik írnak, hanem azokból is, a kik olvasnak. *S a népismeret a legérdekesebb olvasmány,* mely mindenütt a legnagyobb közönséget bírta meghódítani.”¹⁴

A folklorisztika és etnográfia egyre jobban fejlődik, és nem az irodalomtól függetlenül fejlődik, ezért hatással van az irodalomra. A népleírások műfajának a kibontakozása ekkor történik meg – ezek kifejezik az irodalmi népiesség legfőbb ideológiai célzatát: az irodalom keretében beemelni a népet a nemzetbe.¹⁵ Célja konkrétan megismertetni az országgal a haza tájait, a régiókat és az ott élő embereket. A nemzeti önismeret egy fontos célját és eszközét vélhetjük felfedezni ezekben a népleírásokban. Például Jankó János Kalotaszeg-monográfiája fontos mű a népleírás műfajának kialakulása és fejlődése szempontjából.

Nézzünk meg néhány összehasonlítást, bizonyos részletek hogyan jelennek meg Gyarmathyné szövegeiben, és hogyan jelennek meg egy etnográfiai leírásban, az említett

¹⁴ JÓKAI, idézi MUNKÁCSI, 1904, 193. [kiemelés az eredetiben]

¹⁵ FENYŐ, 1976, 159.

Kalotaszeg-monográfiákban. A szövegrészlet az együttlakási szokásokra vonatkozik, a nagy családok, több generáció együttélésére: „Kalotaszegen egy *telken* több család lakik s épen azért egy-egy telek nagyon népes, némelyiken 20-30 személy is él. Ennek oka a szívós ragaszkodás az ősi fészekhez. Egy apának több fia s ezeknek ivadéka, ha az öreg házban nem térnek el, ahelyett, hogy mint más vidéken divatos *kifizettetné magát* (nincs kincs, amiért kimenne, csak a békétlen élet) fogja magát az illető családtag s az öregházhhoz egy házat ragaszt, a következő vele szembe épít, és így tovább, míg csak a telekre épület fér.”¹⁶ A leírás információközlő, számadatokkal ellátott. Az elbeszélő mintha kívülről és felülről írná le a régió elemeit. Nem magyaráz, csak tényyszerűen közöl.

Ez a Jankó János által leírt telekszerkezetre és telektagolásra vonatkozó jellemző Gyarmathyné szövegében a következőképpen jelenik meg: „Kezdik az utcára néző szobában, mikor a fiú nőszül, akkor a szülők már a »hátsó házba« kerülnek, a második fiú házasságánál a »kamara« járja és a harmadiknál, ha nincsen mód új ház építésére — színből, ólból tákolják össze az öregek fészket.”¹⁷ Ebben a leírásban nem tényyszerűen, inkább folyamatszerűen van megjelenítve a teleknek a tagolása. Történetként látjuk ezt a kis leírást, amint a telek és a ház, és annak lakói, generációi követik egymást. A generációváltással szemlélteti lényegében a telek és a ház változását. A beszédmódja közvetlenebb, nézőpontja egy közelebbi nézőpont, melyből rávilágít a jelenségre.

Több példával is vizsgálhatjuk a Gyarmathyné szövegeiben megjelenő információk relevanciáját. Egy másik jellegzetesség, a viselet darabjainak, alkalmainak említése, mely szintén megjelenik: Gyarmathy Zsigáné műveiben sokszor feltűnik a pártás leány, a párta, amit konfirmálástól a lakodalomig hord. Jankó Jánostól megtudjuk, hogy mi a párta, mi díszíti, kik és mikor viselik: „(...) vasárnaponként azonban *pártát* vesznek fel s azzal mennek a templomba, a pártát a leány konfirmációjától kezdve lakodalmáig viseli. A párta két ujjnyi széles gyöngyházcsigákkal kirakott vasabroncs, melyet a fejre tesznek, s melynek hátsó részéről a különböző sallangok, a gyöngykötő, hajfonó, hajtekerő, stb. csüngenek alá térdig a melyeket együtt *készületnek* neveznek.”¹⁸ Az objektív információközlő jelleg az elsődleges ebben a

¹⁶ JANKÓ 1993, 61. [kiemelés az eredetiben]

¹⁷ GYARMATHYNÉ 1895, 20.

¹⁸ JANKÓ 1993, 90. [kiemelés az eredetiben]

leírásban is. Az előbbi példához hasonlóan egy távolságtartó, részletező és objektivitásra törekvő nézőpont jelenik meg.

Gyarmathyné művében a párta nem egy viseletdarab, hanem sokkal inkább az emberi, pontosabban a női élet fordulópontjait tagoló tárgy: „konfirmáláskor először, esküvő alkalmával utószor van a leány-főn az a fehér, gyöngyös, ragyogó párta.”¹⁹ A lányság korát, időszakát tagolja a párta, történetté, életérzéssé növekedik. A két legfontosabb női fordulópont jelképévé válik Gyarmathyné műveiben. Az információ a párta viselésének időszakáról azonban, az eltéréseken mellett helytálló.

A fenti példán kívül a hitelesség vizsgálatára még számos példát felhozhatnánk. Azonban sokkal inkább azt kell megfogalmazni Gyarmathyné szépirodalmi művei kapcsán, hogy a szépirodalmi leírások mennyire működhetnek, vagy működhetnek-e egyáltalán etnográfiai leírásként? A hitelesség vizsgálata kiindulópontnak megfelel, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hitelesség kategóriája nem egynemű. A hitelesség-eszmény intézményesülése, amelyről Hites Sándor beszél, szabja meg, hogy adott korban, adott kontextusban mi számít hitelesnek és hiteltelennek.²⁰

A hitelesség kérdésén túllépve azt is szem előtt kell tartani, hogy az etnográfia leíró szöveg, a szépirodalom ezzel szemben narratív szöveg. Hogyan lehet az etnográfiai leíró részleteket beleilleszteni egy narratív szövegbe? Ez a két szempont úgy vélem nem zárja ki egymást, és a vizsgált művek ezt támasztják alá. Ezen kívül figyelembe kell vennünk más különbségeket is az etnográfiai és szépirodalmi szöveg között: míg az etnográfia tárgyyszerű közlést, addig a szépirodalom poétikai és esztétikai funkciót követ. És egy, a téma szempontjából fontos eleme az összehasonlításnak, hogy mi a viszonyuk a szövegfajtnak a külső referenciához. Azt láthatjuk, hogy az etnográfia láthatóvá teszi a külső referenciákat, míg a szépirodalom felszámolja azokat.²¹ Ezek alapján kell tehát az előző kérdést fentennünk: hogy lehet-e egy irodalmi alkotást vagy annak egy részletét, leírását a néprajzi értelemben használt primér szöveggént illetve etnográfiai nyersanyagként értelmezni, így tekinteni rá? Az irodalmi szövegre lehet-e úgy tekinteni, mint egy terepmunka során keletkezett, abból létrejött

¹⁹ GYARMATHYNÉ 1914, 44.

²⁰ HITES, 2003, 246.

²¹ Vö. LAPLANTINE, 2000, 75–88.

dokumentum-értékű anyagra? Figyeljük meg, mire hívja fel a figyelmet Kürti László: „Ha alaposabban elolvassuk Gyarmathyné könyveit és cikkeit, amelyeket a *Kalotaszeg* folyóiratban publikált, akkor rájövünk, hogy írásaiban sok olyan dolgot említett, melyeket később a néprajztudomány »kalotaszegi« sajátosságának mutatott be.”²²

Feltételek

Felvetődhet, hogy mi az alapja dolgozatom kérdéfelvetésének, mi a relevanciája, egyáltalán mi indíthatja el a szépirodalmi szövegeknek ezt a nem szokványos értelmezését. Két feltételt látok körvonalazódni: egyrészt a néprajztudomány és az irodalom kapcsolatának a változása, magának az irodalomnak a jelentésváltozása, másrészt pedig az előzőtől egy kissé távolabb álló szempont az író személyére vonatkozik. Bár az irodalomtudomány a szerzőt a műtől egyre inkább próbálja szétválasztani, ezekben a régiórókról szóló diskurzusokban a szerző személyének és helyének vizsgálata elengedhetetlen szempont. Mintha nem is irodalmi művekről, hanem etnográfiai leírásokról beszélénk, ahol a kutató ugyanúgy része a folyamatnak, mint a kutatott környezet. Itt is egy fontos módszertani hansonlóságot vélhetünk felfedezni. Ezzel kapcsolatosan Herrmann Antal tett megjegyzéseket, és tette fel azt a fontos kérdést, ami a regionális irodalom alapkérdésének is minősülhet: „Hogyan lehet a szépíró a népszellem hű tolmácsa, műve a néplélek tiszta tükré?”²³ Erre a kérdésre választ is ad, és felsorolja azokat az elvárásokat, melyeknek meg kell felelnie annak az írónak, aki egy régió bemutatására vállalkozik. “Mindenekelőtt a költő lelkének rokonnak kell lennie a néplélekkel. Aztán a nép között, a néppel kell élnie. Osztokodik a világnézetében, örömeiben bánatában, részt vesz ünnepeiben, szokásaiban, vele társalog, dalol, nevet, tanulmányozza életét, művészetét, nyelvét. Az alkotó népszellemek így kongeniális, szerves, természetes tényezője lesz.”²⁴ Gyarmathy Zsigáné mintha pontosan erre a feltevésre adott volna választ műveiben, mintegy ars poeticaként megfogalmazva. Egyrészt a dolgozat mottójául választott idézet, melyet Gyarmathyné maga is a *Beszélyek és apróságok* című kötetének mottójául választott: „Oh, te szobrász, festő, költő!/ E mondást szívedre vedd: /Az legjobb, mi legközelebb van,/ Abból alkosd művedet.” Longfellow. Egy másik

²² KÜRTI, 2000, 23.

²³ HERRMANN, 1905, 116.

²⁴ HERRMANN, 1905, 116.

válasz a Herrmann Antal feltételére Gyarmathynétól egy önreflexív megjegyzés, mely a feltételezést, amely arra vonatkozik, hogy az írónak a nép között kell élnie, és azt belülről kell ismernie, teljes mértékben alátámasztja: „arról nem szólhatok azon oknál fogva, hogy amit nem ismerek, arról sosem írok. Ha ezt a hegyek közé húzódott kedves vidéket — Kalotaszeget — úgy ismerem, mint gyermek az édes anyját és úgy is szeretem, erről – ha szívesen veszi valaki, még többször írok.”²⁵

Ezeket a feltételeket, a régi bemutatásával kapcsolatos kérdéseket több szerző tárgyalta Jókai munkássága kapcsán. Jókai esetében hívták fel a figyelmet arra, Munkácsi Bernát és társai, hogy nincs sok író, akinek művei a néphagyományokat ábrázolják. Kitér a *Jókai, az etnográfus* című tanulmány ezzel egyidőben arra is, hogy mi a különbség etnográfia és irodalom között, miért nem lehet azonosítani, de miért rokonítható a kétfajta leírás. „Azt természetesen nem várhatjuk, hogy írónk aprólékos részletezéssel munkafolyamatok, vagy éppenséggel – fázisok leírásával, azaz mai tudományos igényeink szerint tájékoztasson tapasztalatairól. Ám éles szemmel lát meg jellemző részleteket, és a pontosság egyre növekvő igényével ábrázol, olykor nem csak szóban, hanem grafiakilag is – mint kiemelkedő készségű rajzoló. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy írónk végeredményben varázslatos megelevenítő készséggel a Magyar népeletnek nem egy olyan jelenségét tárja elénk, amely azóta múlttá, történelemmé lett, s lényegében másként, mint írott forrásokból a néprajz számára meg nem közelíthető.”²⁶

A téma másik fontos feltétele, ami lehetőséget ad arra, hogy ilyen kérdésekről beszéljünk az antropológia és irodalom egymáshoz közelítése, az irodalom jelentésváltozása, a határaik tágabban való értelmezése. “Az utóbbi két évtizedben kölcsönös és folyamatos csere alakult ki: az antropológus eredményei érdekessé váltak az irodalmár számára és az irodalom kifejezési formái jelentős szerephez jutottak a kultúra analízisében.”²⁷ Ez a kérdés talán nem csak két évtizedre kellene visszanyúljon, hanem akár egy évszázadra is. Nézzük meg Jókait, vagy éppen Gyarmathynét, az ők munkásságuk is sokban hozzásegítheti a néprajztudományt a kultúra

²⁵ GYARMATHY, 1887, 354.

²⁶ SÁNDOR, 1982, 206–207.

²⁷ KISS, 2003, 432.

értelmezéséhez. A regényírónak sokszor olyan elemek, módszerek is a rendelkezésére állhatnak, melyek elkerülik a történész, vagy esetünkben az néprajzkutató figyelmét vagy szemhatárát.²⁸

Figyelnünk kell tehát az irodalom jelentésváltozására az antropológiával való viszonya kapcsán, mert ez a jelentésváltozás mutathat rá arra, hogy miért van lehetőség az irodalmi szövegeknek antropológiai szövegekként való értelmezésére. “Egyrészt az irodalom többé nem határozható meg úgy, mint reális és fiktív ellentéte. Sokkal inkább úgy viselkedik, mint az imaginative, a reális és a fiktív összjátéka. Ebből következik, hogy az irodalmi műalkotások nem értelmezhetők többé zárt jelentésű szövegekként. Az irodalmi szöveg éppúgy intertextuális kapcsolatban áll irodalmi, mint nem irodalmi alkotásokkal, és kölcsönhatások eredményeképpen alapozza meg saját jelentéseinek létjogosultságát. [...] Irodalmon kívüli diskurzusokkal tartanak fenn kapcsolatot a műalkotások. Figyelembe véve a mai társadalom politikai és globális változásait, így az irodalmon egy intertextuális, intermediális és interkulturális jelenséget értünk.”²⁹ Egy másíkfajta értelmezés hasonló kapukat nyit meg az irodalom értelmezése szempontjából, mely hasznosítható, Lepenies idézi Hegelt: “Esz­tétikájában Hegel a regényt olyan művészi formának nevezte, amely »belevonja ábrázolásába a valóságos élet prózáját«. A regénynek, a »modern polgári epepeiá«-nak »előfeltevése egy már prózailag rendezett valóság.« [...] A legközönségesebb és a regénynek legmegfelelőbb összeütközések egyike ezért a konfliktus a szív költészete és a viszonyok szembenálló prózája, valamint a külső körülmények véletlene között”³⁰

Nőszerepek reprezentációja

Érdekes folyamatnak lehetünk tanúi a 19-20. század fordulóján, ami a népről való tudományos és irodalmi beszédmódot illeti. Az arctalan nép képét lassan és folyamatosan felváltja egy olyan nézőpont, mely az embert, a folklóralkotások mögötti egyént világítja meg, az egyéni életsorsokat helyezi előtérbe. És, ami még fontos, hogy az egyéni életsorsok mögött nem egy nagy egységet képzel el, hanem egy kisebb közösséget, egy régiót, ez ezt próbálja reprezentatív­vá tenni. Ezt azért fontos számunkra, mert egy-egy bemutatott sors, esemény, egy-

²⁸ HITES, 2003, 245.

²⁹ KISS, 2003, 436.

³⁰ HEGEL, idézi LEPENIES, 59.

egy szereplőnek, családnak az élete nagyon fontos információkat hordoz a közösségre vonatkozóan. Sartre azon gondolatára vezethető vissza ez a kapcsolat, melyben azt fogalmazza meg, hogy az ember „egyedi általános”³¹. Ez a megfogalmazás, bár első hallásra ellentmondásnak tűnhet, foglalja össze leginkább azt, hogy egy egyéni életpálya egyrészt a valóság egyéni megértése és birtokvételének folyamata, másrészt pedig egy kontextusba, egy környezetbe beleépülő, és azzal kölcsönösen kapcsolatban lévő folyamat. Az egyéni élet a társadalmi élet egyik variánsává válik³² ezáltal, és e mentén értelmezhetjük az egyes példákat, sorsokat, felvonultatott történeteket a régiót reprezentáló történetekként. Gyarmathyné szépirodalmi szövegeit érdemes ezzel a gondolattal olvasni, hiszen szereplői a kalotaszegi régió szerves részei és ez által reprezentánsai is. Módszere pedig, ha néprajzi módszerek között keresünk hasonlót, a fentiek alapján sokban megegyezést és hasonlóságot mutat az életrajzi, biografikus módszerrel, hiszen egyének életpályájának, sorsfordulónak bemutatásával mutatja be a régiót.

Gyarmathy Zsigáné művei gyakran tematizálják a női sorsot. Egyrészt reflektálnak az író női sorsára, mi a viszonyulás az értelmiség és a hagyományos közösség részéről, valamint tematizálja szereplőkön keresztül a közösségben a női szerepeket, a nőkhöz rendelt feladatokat és értékeket. Ez alapján érdemes lenne megvizsgálni azt a kérdést, hogy a nőszerepek, a régió társadalmában a nőknek tulajdonított feladatok és szerepkörök leírása olvasható-e etnográfiai leírásként.

Nézzük meg először, hogy műveiből és róla írt szövegekből mit tudunk meg az nőírókhoz való viszonyról. Érdekes, hogy a Gyarmathyné munkásságát tematizáló írások azt a viszonyt emelik ki, hogy mi a magas kultúra viszonya a nőíróhoz. Gyarmathyné műveiben pedig ugyanez a téma egy másik oldalról van megközelítve: mi a falusi, hagyományos közösség viszonya az efféle női tevékenységhez. Fáyné-Hentaller Mariska könyvében Hóry Etelkáról szóló rész elején már megjegyzést tesz a nőírók és a világ viszonyáról. Maguk a nőírók is tudják, hogy a 19. században a magaskultúrában nincsen stabil helyzetük és presztízszük. „Vágyott írni és írt is már leánykorában [ti. Gyarmathy Zsigáné], de műveit megsemmisítette, mert ismerte a világ előítéletét a nőíró iránt.”³³ További írások azt is kihangsúlyozzák, hogy mennyire összeegyeztethetetlen a hagyományos és a modern nőszerep. Egy író nő nem lehet háziasszony, és

³¹ SARTRE, idézi NEIDERMÜLLER, 1988, 378.

³² NEIDERMÜLLER, 1988, 379.

³³ FÁYLNÉ-HENTALLER, 1889, 142.

egy háziasszony nem lehet író. Persián Kálmán is erre tesz megjegyzést, aki szintén kortársként mutatja be Gyarmathyné munkásságát: „Írónt e kor világa el sem tudott képzelni bársonyos bourdoire-, puha, meleg kényelemmel berendezett dolgozó szoba nélkül, hol a kárpitot a világirodalom nagynevű képviselőinek képei, neves festők művei és művészileg faragott könyvvállványok ékesítették. Író, háziasszony két olyan ellentétes fogalom volt, hogy a férfi írók erős gárdája derékban lekritizált minden irodalmi szárnypróbálgatást.”³⁴ Ezzel a tudattal és ezeknek az előítéleteknek a tudatában bizonyára nem volt egyszerű helyzete Hóry Etelkának, azonban munkásságával próbálta felülírni ezeket az előítéleteket. „Gyarmathyné megmutatja azt is, hogy a világnak ferde előítélete van a nőiről. Ő, dacára, hogy oly szorgalmasan ír, a legnagyobb rendben tartja falusi nagy gazdaságát, példás háziasszony, kitűnő feleség és jó anya.”³⁵

Ezt az előítéletes, ellentmondásos viszonyt azonban nem csak a róla szóló írások tematizálják, hanem ő is műveiben. Nyilván a 19. század Kalotaszegi nem volt közömbös az újonnan megjelent változó női szerepek iránt, ezért kap ez a téma ekkora hangsúlyt a művekben. Hóry Etelka dacol azzal a felfogással, miszerint egy modern női szerep értelemszerűen kizárja a hagyományos női szerepet, ennek egyik művében hangot is ad: „»Olyan jó gazdasszony, mintha nem is lenne író.« Nó persze, mert hát az emberek még nem láttak rossz gazdasszonyt – ha csak nem írónőt!”³⁶

Látható, hogy az író irodalmi munkássága kétszeresen kerül periférikus helyzetbe, kétszeresen van kitéve rosszallásnak. Ami azonban a dolgozat kérdésfelvetését illeti, hogy mennyire olvasható etnográfiai leírásként, azt láthatjuk, hogy közvetetten vagy közvetlenül, ezek a megjegyzések, részletek tükrözik a régiót lakó közösség mentlítését, viszonyát a nőkhöz, a közösségekben elfogadott hagyományos szerepeket, és a hagyományos, illetve a modern női szerepek viszonyát. Erre további példákat is hozhatunk fel, ha megnézzük műveinek akár a címét vagy a témáját. Életrajzi elbeszéléseiben is gyakran tematizálja saját szerepeinek a hagyományos közösség felől történő elítélését és ellentmondásosságát, amit szintén a régió mentalitását tükrözi és reprezentálja, ez által pedig információkat tartalmaz és hordoz a kalotaszegi emberek felfogásáról a néprajztudomány számára: „Nagymamám egyszer úgy találta, hogy bőven elég

³⁴ PERSIÁN, 1911, 23.

³⁵ FÁYLNÉ-HENTALLER, 1889, 145.

³⁶ GYARMATHY, 1907, 60.

volt az a nevelőintézet, tanulni is kellene ám valamit. [...] Régen sem tartották a leányokat idegenben és azért mégis derék, okos asszonyok lettek.”³⁷

Műveinek főszereplői szinte kivétel nélkül nők, művei női sorsokat jelenítenek meg, női karaktereket vonultatnak fel. Sokszor a cím már előre jelzi a női szereplőt, mint például *A vén lány emlékei* című elbeszélés, vagy a *Három leány története*, az *Asszonyokról asszonyoknak* című kötet. Műveiben tehát „központi szerepet játszik az asszonylélek gyötrelmeinek bemutatása: a vágyak és lehetőségek között feszülő ellentét a szenvedés forrása.”³⁸ A női sorsok a házasság, a hűség, a gyerekvállalás köré épülnek, nagyravágyásból, irigységből, hiúságból vagy önkéntelenül sodorják magukat csapdába a nők. Visszatérő motívum a meny-anyós közötti konfliktus, a kedvesebbik meny alakja, a kényszerházasság és gyötrelmei, a nem az urába szerelmes asszony gyötrelmei, a hűtlenség, a hűség elleni gondolati vagy tett értékű véték.

A művek, a nőkről szóló történetek etnográfiai igényességgel ábrázolják a régióban a nők helyét, a női szerepeket és azokhoz való viszonyulást. A Kalotaszeg-monográfia bár nem tér ki a női szerepek konkrét tárgyalására, a nemi szerepek tagolódás, hozzájuk rendelt társadalmi normák bele vann ágyazva a hagyományok, szokások leírásába. A női szerepkör ábrázolása a szépirodalmi művekben nagyobb hangsúlyt kap, mint a népzajzi régióleírásban.

Tájnyelv, nyelvhasználat

„Gyönyörű és páratlan magyar zamatú nyelvezettel írt regényeit mindenki élvezettel olvashatja”³⁹ – emeli ki Fáyné Gyarmathy Zsigáné művei kapcsán. Ez az idézett részlet, bár általánosságban beszél az írónőről és műveiről, fel hívja a figyelmet a nyelvhasználatra, a nyelvezetre. A nyelv, a nyelvvel való bánásmód, a kifejezésmód fontos eleme az író nő elbeszéléseinek. Egy régió ábrázolása során a régiót lakó közösség nyelvhasználatáról beszélni elengedhetetlen követelmény. A dialektológia szempontjából is vannak releváns elemek a szépirodalmi művekben? Hogyan tudja beépíteni Gyarmathy Zsigáné a műveibe ezeket a népnyelvi elemeket?

³⁷ GYARMATHY, 1907, 39.

³⁸ BARANYAI, 1989, 241.

³⁹ FÁYNÉ-HENTALLER, 1889, 142.

A nemzeti nyelven belül a népnyelvnek tulajdonított jelentőség megjelenik Magda Pálnál, egy 18. századi gondolkodónál, meghaladva kortársait, a népnyelvben látja a nyelv megújító lehetőségeit. „Ezekre lehetne gyűjteni azon neveket, igéket, szólásformákat, melyekkel él a tanulatlan nép a mezei tanyákon, az erdőkben, a pásztor cserényekben, a szőlőhegyeken, a kertekben, a mesterembereknek műhelyeiben, a kereskedő a boltokban.”⁴⁰ Ebből az idézetből látszik, hogy a népnyelv értéke kezd előtérbe kerülni, a népnyelv a magyarság nyelvi kultúrájának megalapozójává válhat. A 19. század első felében, 20-as éveiben is találunk olyan gondolatokat tehát, melyek nem vetik el, sőt biztatják a népnyelv iránti érdeklődést, a népnyelv fordulatai, szólásai, állandó szókapcsolatai iránti érdeklődést. Gyarmathy Zsigáné műveiben hangsúlyosan megjelennek ezek a népi bölcsességek. A népnyelv szerepét azonban Gyarmathyné műveiben nemcsak elméleti alapvetésként, hanem gyakorlati szinten követhetjük nyomon azzal, hogy beleépít a szövegeibe egy-egy szólást, szóláshasonlatot, állandó népi szókapcsolatot. Ezzel nemcsak a népnyelvet emeli, hanem az általa bemutatott régióknak saját nyelvi identitást ad. Ezt példázza a következő két idézet: „de az édesapja ács volt s egyik gazdának utcaajtófelet faragott, s betűt és tulipánt »hímez«-ett rá; a másiknak ha »halottja érkezett«, hímes fejfát készített...”⁴¹ Hasonlóan, a leánytestvérek férjhezmeneteléről nem leírást ad, vagy magyarázatot, hanem egy egyszerű szólásmondással fejezi ki azt, amely nem szorul külön magyarázatra: „úgy tartották, nem jó a bagját alulról kezdeni meg.”⁴² A további szólásokat, népi bölcsességeket, amiket beleépít a szövegekbe, szintén közvetlenül nem magyarázza. Ezáltal rámutat a nép gondolkodásmódjára, és ezt a gondolkodásmódot a nép nyelvén közvetíti, hitelesítve azt. Így jelennek meg a következő szólások, népi bölcsességek: „Szép, előkelő, vagyonos leánynak böjtben is esik farsangja.”⁴³ Hasonlóan épülnek bele időjárásra vonatkozó népi bölcsességek: „Jajgat a havas, idő lesz!”, „Sóhajt a szarvas, rossz idő lesz!”, vagy „az a szégyen ne essék, hogy a káposztára hó essék.”⁴⁴

Gráfik Imre tanulmányában felhívja a figyelmet ezekre a narratív elemekre, melyeket felhasználnak a szépirodalmi szövegekben. „Az etnográfiai szövegből bizonyos narratív elemek

⁴⁰ MAGDA, idézi FENYŐ, 1976, 162.

⁴¹ GYARMATHY, 1914, 38.

⁴² GYARMATHY, 1914, 59.

⁴³ GYARMATHY, 1914, 11.

⁴⁴ GYARMATHY, 1891, 100-105.

kerülnek felhasználásra a szépirodalmi szövegben. Narratív elem az elbeszélő műfajban minden olyan jel, amely az adott kultúrára nézve információt hordoz.

E részletnél érvényesül igazán a művészi, (szép)irodalmi transzformáció, hangsúlyok kerülnek máshová, hangulatok kapnak domináns szerepet, stiláris eszközök és poétikai megoldások teszik olvasmányossá, színessé, élmény-gazdaggá a szöveget. Eközben azonban a legjeleníteni kívánt kultúra, részkultúra leírásában, mintegy azok hitelesítéséül az író az etnográfiai szövegből átemel bizonyos nélkülözhetetlen szavakat, szókapcsolatokat, terminusokat, szövegösszefüggéseket melyek egyfajta kultúrspecifikus jellemzőként, mint narratív elemek kapnak szerepet a szövegben.⁴⁵

Gyarmathy Etelka nyelvhasználatát leginkább regionális köznyelvnek vagy regionális irodalmi nyelvnek lehetne nevezni, amely bár ragaszkodik a köznyelvi formákhoz, tájnyelvi kifejezésekkel színezett. A köznyelv vagy irodalmi nyelv és a nyelvjárás pontosan kijelölhetetlen határán helyezkedik el. Nem használja élőnyelvi környezetben a tájnyelvi kifejezéseket, nem olvasztja bele teljesen, hanem jelöli, hogy adott szavak és kifejezések eltérnek a köznyelvtől. Következésképpen idézőjelben találjuk ezeket a tájnyelvi szavakat, mint például a *vállfő*, *muszuly*, *köméndes*, *szirincsés*, *nagybonya*. A kiemelés oka lehet egyrészt, hogy felhívja az olvasó figyelmét, hogy ott egy vidékre jellemző sajátosságról, egy sajátos kifejezésről van szó, másrészt annak a jelölése, hogy egy köznyelvtől eltérő kifejezés, amelyet az olvasó esetleg nem érthet.

A tájnyelv kutatásának, beemelésének az irodalomba vannak előzményei. Kriza János életműve azt példázza, hogy bár élesek a viták az 1860-as években a népi nyelv irodalmi nyelvbe való beemelése körül, már történnek próbálkozások arra, hogy a regionális nyelvváltozatokat megkülönböztessék egymástól, és ezek a szépirodalomban is helyet kapjanak. Kriza János a gyűjtéseit, a „népköltészetet a maga teljességében mutatta be.”⁴⁶ Nem hajlandó irodalmi nyelven közölni a népmeséit, sőt ha kellett, a társadalmi stílusban lejegyzett szövegeket „visszaszékelesítette”.⁴⁷ Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a „második vadrózsapör”, melyet Kósa László is említ. „A szövegközlés [ti. a Kriza Jánosé] – mint előljáróban jeleztük – az Arany János-i eszmény klasszikus megvalósítása. A fennmaradt levelezés pontosan bizonyítja, hogy kivált a prózai darabokat Kriza stilizálta. Ezt nevezte ő »öltöztetés«-nek, székely ízzel »vastagabb

⁴⁵ GRÁFIK, 2003, 80. [kiemelés az eredetiben]

⁴⁶ KRIZA, 2001.

⁴⁷ KRIZA, 2001.

lére eresztésnek«, »önmagán való áteresztésnek.«⁴⁸ Bár Kriza János elvei a népnyelvvel kapcsolatban fontos előrelépést jelentettek, inkább a régió embereinek a megkülönböztetését szolgálja, a régiót lakó közösség nyelvi identitásának visszaadását célozza. Nem a pontos tájnyelvi adatokat próbálja beemelni a szövegekbe, hanem a székely ízt megtartani.

A néprajztudomány is egyre nagyobb figyelmet fordít a tájnyelvre, a régió közösségének nyelvjárására. Jankó János például egy külön fejezetet szentel monográfiájában a kalotaszegi nyelvjárásnak. Érdekes azonban, hogy a hangtani és az alaktani sajátosságokat részletezi, a lexikális és mondattani sajátosságok teljes mértékben hiányoznak ebből a leírásból. Ezzel szemben, amit láttuk Gyarmathyné szépirodalmi műveiben a tájnyelv lexikális elemei kapnak helyet, valamint szólásai, szófordulatai.

Következtetés

Irodalmi és néprajzi szövegek egymás mellé helyezéséből, összehasonlításából kiderül, hogy a regionális, régiót reprezentáló szépirodalom mennyire közel áll a néprajzi leírásokhoz, azonban nem azonosítható azokkal. Hangsúlyt kell fektetnünk a másságra, de azt is látnunk kell ebben a másságban, hogy a bár maga eszközeivel, és olvasottsága révén a szépirodalom is a régióról szóló tudást terjesztette és árnyalta. Azt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, és fontos végkövetkeztetése a felmerült kérdésnek, hogy nagyon sok, hiteles és fontos információt hordoznak Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka szépirodalmi szövegei, melyek a néprajztudomány számára is hasznosnak minősülhetnek, és hozzásegítik a néprajztudományt az adott regionális kultúra értelmezéséhez.

Gráfik Imre az etnográfiai szövegek irodalmi transzformációjáról beszél, mely az etnogárfiai „nyersanyagnak” az újrakódolását jelenti. Fontos megállapítása az ilyen szövegek hitelességére vonatkozólag, hogy a szövegek tudományos jellege áttételesebbé válik. “Az irodalmi szöveg hitelességét nem feltétlenül a felhasznált néprajzi adatok tényszerűsége adja, hanem az az összhatás, mely a művészileg formált szövegekből »kiolvasható«.”⁴⁹

Hasonló gondolatot fogalmaz meg Hites Sándor is a történelemtudomány és szépirodalom kapcsolatának tárgyalása kapcsán. Kiemeli, hogy a regény olvasható történelemként, esetünkben

⁴⁸ KÓSA, 1989, 82.

⁴⁹ GRÁFIK, 2003, 74.

néprajzi leírásként, csak ez egy sajátos olvasásmódot igényel: „az irodalmi szövegből deduktíven kell kinyerni azt, amit a történelemkönyvek közvetlenül közölnek.”⁵⁰ Egy példa kapcsán bebizonyosodik, hogy ez a következtetés az néprajz szempontjából is igaznak minősül. Gyarmathyné *A dajka* című elbeszélésének a főszereplője, egy dajkának szegődött leány csodálkozik rá arra, hogy a keresztelés szokása az uraknál hogyan történik: „Már két hónapos, és halljanak oda kétek, még nincs megkeresztelve. Bizony sok fonák dolgot követnek el még az urak is. Mi nálunk nem hagynók kereszteleetlenül három, négy napon túl, pedig némelyikünknel alig lehet ennyi idő alatt összeszerezni egy keresztelőre valót. Itt ugyan csak telnék ötven komás keresztelő is, nem tudom hát, mi okon halogatják?”⁵¹ Ebből a regényrészletből sajátos olvasásmóddal deduktív módszerrel kivehető, az, amit Jankó János így foglal össze a monográfiájában a keresztelési szokások leírásakor: „A gyermek megkeresztelésének a kalotaszegi népszokás szerint a legrövidebb idő alatt meg kell történnie, rendszeren a második vagy harmadik napon meg is történik.”⁵²

Láthatjuk tehát, hogy az író szépirodalmi művei hogyan integrálják az etnográfiai leírásokat, hogyan építik, hogyan reprezentálják a kalotaszegi régiót. Gyarmathyné a szépirodalom által, etnográfiai leírás-modellekből építkezve hozza létre mentálisan a régiót, ami ez által “nem csak fizikai tér, hanem a fizikai tértől elválaszthatatlan módon a reprezentációk kulturális tere is.”⁵³ Így érvényesítheti szépirodalmi szövegeiben a „Kalotaszeg nagyasszonya” nézőpontját, és teremtheti meg Kalotaszeg populáris irodalmi reprezentációját.⁵⁴

⁵⁰ HITES, 2003, 248.

⁵¹ GYARMATHYNÉ 1895, 14-15.

⁵² JANKÓ 1933, 133.

⁵³ T. SZABÓ, 2008, 25.

⁵⁴ KÜRTI, 2000, 22.

Bibliográfia

BARANYAI Zsolt

1989 *Kalotaszegi paraszti életképek. Gyarmathy Zsigáné irodalmi működése. Ethnographia*. C. évf. 1–4. sz. 232–242.

FÁYLNÉ-HENTALLER Mariska

1889 *A magyar írónőkről*. Budapest, 142–145.

GRÁFIK Imre

2003 *Etnográfiai szöveg narratív változatai*. In: Biczó Gábor–Kiss Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 71–87.

FENYŐ István

1976 *Az irodalom reszpublikájáért 1817–1830*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GYARMATHY Zsigáné Hóry Etelka

1891 *A havasok alján, Elbeszélések a kalotaszegi népekről*. Singer és Wolfner kiadása, Budapest.

GYARMATHY Zsigáné Hóry Etelka

1895 *Asszonyokról asszonyoknak. Elbeszélések*. Singer és Wolfner kiadása, Budapest.

GYARMATHY Zsigáné Hóry Etelka

1887 *Beszélyek és apróságok*. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest

GYARMATHY Zsigáné Hóry Etelka

1914 *Három leány története*. Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. Kiadása, Budapest.

GYARMATHY Zsigáné Hóry Etelka

1907 *Kalotaszegi bokréta*. Singer és Wolfner Kiadása, Budapest

HERRMANN Antal

1905 *A néprajz és a szépirodalom*. *Ethnographia* XVI. 115–118.

HITES Sándor

2003 *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században*. In: Biczó Gábor (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai kiadó, Debrecen, 241 – 251.

JANKÓ János

1993 *Kalotaszeg magyar népe*, Néprajzi Múzeum, Budapest

KISS Noémi

2003 *Antropológia az irodalomtudományban és irodalom az antropológiában. Egy új paradigma vázlata*. In: Biczó Gábor–Kiss Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Debrecen, Csokonai Kiadó. 431–437.

KÓSA László

1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*, Gondolat, Budapest, 1989.

KRIZA Ildikó

2001 *Kriza János helye a magyar művelődésben. Keresztény Magvető*. CVII. évf. (2001) 3–4. sz. 219–229.

http://kermagy.unitarius.com/regi/magvetok/2001/2001_34/2001_34_krizaildiko9.htm [2011. 05. 03.]

KÜRTI László

2000 *Kalotaszeg – határ, régió, fogalom*. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (szerk.) *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8.*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–53.

LEPENIES, Wolf

2001 *Irodalom és tudomány közt félúton. A szociológia születése. Szofi*. III.folyam, V. évf. 1–2. 53–61.

MUNKÁCSI Bernát

1904 *Jókai Mór. Ethnographia* XV. 193–195.

NIEDERMÜLLER Péter

1988 *Élettörténet és életrajzi elbeszélés. Ethnographia* 90. 3–4. 376–389.

PERSIÁN Kálmán

1911 *Kalotaszeg nagyasszonyáról Gyarmathy Zsigánéről*. Stief Jenő és Társa Könyvkiadó-Vállalata, Kolozsvár.

SÁNDOR Iván

1982 *Jókai, az etnográfus*. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kriza János a kortársi eszmeáramlatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 203–216.

T. SZABÓ Levente

2008 *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. KOMP-PRESS, Korunk, Kolozsvár.